

DR. MURÁDIN JÁNOS KRISTÓF*

VÁROS A MEGSZÁLLT ORSZÁGBAN KOLOZSVÁR
AZ 1944-ES NÉMET BEVONULÁS UTÁN

*A CITY IN THE OCCUPIED COUNTRY CLUJ (KOLOZSVÁR)
AFTER THE GERMAN INVASION IN 1944*

ABSTRACT

This year there is the 70th anniversary of the German occupation of Hungary. Therefore with this study I would like to commemorate this very important historical event, which had decisive effects on the future of the Hungarian state and society as well. Naturally until nowadays there had been appeared a lot of books, studies and scientific articles which presents the occupation, but most of them deals with the problem in general, referring to the whole country.

In order to complete the general scene, in my study I focused only on the capital of the Northern Transylvanian region, reincorporated to the Hungarian Kingdom in 1940. The city of Kolozsvár (today officialy in Romanian language: Cluj-Napoca) was the administrative and cultural centre of the eastern part of Hungary in that time, therefore it shows very well the exact consequences of the occupation. First of all I shortly present the political and military conditions of the German invasion of the country, and after that the occupation process of Kolozsvár. For a better description of the entering of Wehrmacht troops in the city, I used some interviews made to persons who were eye-witnesses of the events. Beside these, I obtained a lot of dates from the local contemporary Hungarian and Romainan press, and several scientific volumes and articles published last years.

The main objective of this study is to realize an analysis of the exact consequences of the German occupation of Kolozsvár in 1944 upon the population of the city, and especially upon the Jewish community. Through the description of the mass arrests of left wing sympathizers, and the collection of the Jews in ghettos, as well as the deportation process, I tried to present one of the most dramatic period of the old, historical city of Kolozsvár.

1. Bevezetés

Kolozsvár, Erdély szellemi fővárosa, történelme folyamán 1940 őszén első ízben lett egy megosztott országrész központja, és mindenkori centrális elhelyezkedésével szemben, határváros. A második bécsi döntés nyomán kettéosztott Erdély peremére sodródott tehát, anélkül azonban, hogy történelmi hivatását elvesztette volna.

Úgy érte meg e nagy múltú város az 1940-es év mozgalmas nyarát, hogy keresztútjébe került a történelmi-politikai eseményeknek, fordulatoknak, miközben a megcsonkított régió minden nyomorúságában és gondjában részt vállalt. Hiszen az 1940 és 1944 közötti viharos négy év alatt a kettéosztott Erdélyben a folyamatos lakosságcsere e központon keresztül bonyolódott le, a feleki határ alatti városból indultak el, vagy oda érkeztek meg magyar és román családok ezrei, hogy házuk, jószágaik cseréjével vagy egyszerű elhagyásával teremtsenek maguknak új egzisztenciát.

* Dr. Murádin János Kristóf történész, egyetemi adjunktus, a Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem kolozsvári Természettudományi és Művészeti Karának kancellárja, a Jogtudományi és Európai Tanulmányok Tanszék főállású oktatója.

A háborús frontátvonulás küszöbén ez a város, földrajzi helyzetéből és történelméből adódó sajátos érzelmi hozzáállással élte át a rettenet napjait és heteit: a német megszállást, a zsidó lakosság deportálását, az angol-amerikai bombázást, új hadak vonulását és a kelet-ről és délről jövő ágyúdörgés hallatán a félelmet a pusztá létért, pótolhatatlan kultúrkinccsei, építészeti öröksége megmaradásáért. Kolozsvár esetében a történész szeme előtt a maga teljességében bontakozik ki az észak-erdélyi városok 1944-es kálváriája. Ezek a drámai események pontosan nyomon követhetők minden részletükben, a német megszálló csapatok atrocitásaitól a felnőtt férfi lakosság szovjetek általi elhurcolásáig.

Amennyiben tehát a második világháború Erdély életére gyakorolt hatásait szeretnénk feltárni, Kolozsvár sorsa tökéletes tükörképet nyújt. Ezért választottam e tanulmány témájának a Szamos-parti metropolisz esetét. A terjedelmi korlátok csak az 1944-es háborús frontátvonulás első mozzanatának, a német megszállásnak bemutatását teszik lehetővé, amit a következőkben részleteiben fogok kifejteni. Egyben Kolozsvár társadalmának érzelmi hozzáállását, hangulatváltozásait is igyekszem érzékeltetni, felvázolva a megszállás pszichológiai hatásait. Írásom célja, hogy összefoglalja azokat a történelmi eseményeket amelyek Erdélyt és székvárosát, Kolozsvárt a német szövetségből annak rabságába vetették, megteremtve az alapot arra, hogy nem sokkal később e régió egy új szövetség kiszolgáltatottja legyen.

Kutatásaim során szakkönyveket, tanulmányokat és korabeli sajtóforrásokat használtam fel, valamint az eseményeket átélte több szemtanúval általam készített interjúkra alapoztam. Igyekeztem a különböző adatokat több forrást felhasználva összevetni, végső soron arra törekedve, hogy Kolozsvár 1944-es német megszállásáról minél valóságosabb képet alkothassak.

2. Kolozsvár az 1944-es év küszöbén

Mindenekelőtt vessünk egy pillantást a város méretére és jellegzetességeire ebben az időben. Kolozsvár területe 1941-ben 162,14 km² volt,¹ lakosságát pedig az 1941-es népszámlálás 110 956 főben határozta meg. Az etnikai összetétel a következőképpen nézett ki: 97 698 (87%) magyar, 10 029 (10,7%) román, 1825 (1,5%) német, 1404 (0,8%) más anyanyelvű.² Más forrás szerint a Szamos-parti városnak 16 763 zsidó lakosa volt.³

Kolozsvár, a sokszínű hagyományokkal rendelkező egyetemi város és fontos közigazgatási-, ipari- és közlekedési központ, a második bécsi döntés után megmaradt az észak-erdélyi részek magyar szellemi fővárosának. Ugyanakkor viszont – már csak határközelsége folytán is – fokozatosan az észak-erdélyi románság szellemi központjává is vált. Könyvkiadásuk fellegvára, fontosabb művészeti rendezvényeik színhelye volt e város. Itt adták ki egyetlen észak-erdélyi napilapjukat, a „Tribuna Ardealului”-t és itt működött, az akkori Fadrusz János (ma: Mihai Eminescu) utcában, a román konzulátus is.

Mindemellett Kolozsvár egyben a régió igen fontos ipari központja is volt. E jellegét a háborús szükségletek csak még jobban felfokozták. Itt működött a Dermata bőr- és cipőgyár, amely katonabakancsokat is gyártott, a hadi megrendeléseket is teljesítő Magyar Acél fémipari üzem, a Vasúti Műhelyek, ahol a mozdonyok és vasúti berendezések nagyjavítását végezték, a Húsárugyár, amely élelmiszert szállított a Magyar Királyi Honvédségnek, az Írisz porcelángyár, a Gyufagyár, a Dohánygyár és a kardosfalvi Téglagyár.

Végül katonai szempontból Kolozsvár ugyancsak kiemelkedő jelentőséggel bírt. Határközelsége ellenére az 1. hadsereghez (Budapest) tartozó erdélyi IX. honvéd hadtestparancsnokság székhelyének adott otthont. Az Észak-Erdélyben állomásozó honvédségi alakulatok központi parancsnokságának élén dálnoki Miklós Béla altábornagy, majd 1942 októberétől dálnoki Veress Lajos altábornagy állt.⁴

3. A megszállás politikai-katonai előzményei

Az erdélyi és benne a kolozsvári 1944-es frontátvonulás nyitányának egyértelműen a március 19-én bekövetkező német megszállást tekinthetjük. E napon a MARGARETHE I. hadművelet keretében a Wehrmacht csapatai bevonultak Magyarországra.

Példátlan helyzet állt elő: egy hadviselő hatalom megszállta szövetségését! Ennek a drasztikus döntésnek számos oka volt. A Harmadik Birodalom katonai helyzete 1944 elejére nagyon súlyossá vált. Az 1943. júliusi észak-afrikai angol–amerikai győzelem, majd a szeptemberi olasz fegyverletétel után a német hadsereg a mediterrán térségben általános visszavonulásra kényszerült. A stratégiai tartalékok fokozatos bevetése miatt a Wehrmacht-nak nem maradt elég alakulata Nyugat-Európa védelmére sem, holott a Szövetségek küszöbönálló partraszállása egyre nyilvánvalóbb volt. Ilyen körülmények között a német szövetségben álló országok megtartása stratégiai fontosságú cél lett. A mezőgazdasági termékei, állatállománya és bizonyos mértékig kőolaj- és földgázszállítása miatt jelentős utánpótlást biztosító Magyarország hallatlanul felértékelődött a német hadvezetés szemében.

Ugyanakkor viszont a Kállay-kormánnyal szemben mindig is bizalmatlan Führer tudomására jutott hogy a magyar kormány felújította a nyugati Szövetségekkel még 1942-ben megkezdett titkos különbéketárgyalásait.⁵ A háborúból való kilépést célzó tapogatózások hírére, Hitler végleges döntésre jutott az ország mielőbbi katonai megszállását illetően.

Magyarország és benne Észak-Erdély biztos kézben tartása a keleti fronton 1943 második felében lezajlott szovjet offenzívasorozat miatt is igencsak sürgetővé vált. A Vörös Hadsereg ugyanis 1944 elejére már 100–150 km-re közelítette meg a Keleti-Kárpátokat. A Tarnopol térségéből március 4-én meginduló új orosz támadás a teljes dél-keleti német arcvonalat összeomlással fenyegette.⁶

Magyarország megszállásának első terve már 1943 szeptemberében elkészült. A katonai akció fedőneve MARGARETHE I. lett.⁷ A hadműveleti terv egy másik változata, az ún. MARGARETHE II., az egész régiót átfogta volna, Magyarország és Románia egyidejű lerohanásával. Ez azonban hamarosan lekerült a napirendről, mert Ion Antonescu román diktátor február 26. és 28. között, a Führer főhadiszállásán tett látogatásakor, meg tudta győzni Hitlert teljes és feltétlen szövetségesi hűségéről.⁸

A megszállást végrehajtani hivatott nyolc német hadosztály számos töredékalakulattal szerveződött. Az invázióban résztvevő több mint 100 000 katona számára a Führer 1944. március 12-én adta ki az „árulás megakadályozásáról” szóló hadműveleti parancsot, amelynek végrehajtását március 19-ére, egy vasárnapra időzítették.⁹

4. A megszállás végrehajtása

A Bécs és Bécsújhely körzetében folyamatban levő német csapatösszevonásokról még a megszállás előtti napokban jelentések érkeztek a magyar kormányhoz. Budapesten azonban nem adtak hitelt ezeknek.¹⁰

Időközben, a helyzet végső tisztázására, március 15-én Hitler tárgyalásra hívta Horthyt a Salzburg közelében levő klessheimi kastélyba. A 18-án kezdődő értekezleten a Führer román csapatok bevetésével zsarolva Horthyt, rá tudta venni a magyar államfőt arra, hogy egyezzen bele az ország katonai megszállásába, megtiltva a honvédségnek bárminemű ellenállást. A kieroszakolt jóváhagyásért cserében, Hitler megígérte, hogy a magyar határ közelében állomásozó dél-erdélyi román csapatokat hamarosan a keleti frontra irányítják.¹¹ Ígéretét később be is váltotta.

Még tartottak Klessheimban a szövetségesek között szokatlanul feszült légkörű tárgyalások, amikor március 19-én, hajnali 4 órakor a német megszálló erők átlépték a magyar határt. A Maximilian von Weichs tábornagy irányítása alatt álló Wehrmacht-csapatok négy támadó csoportosítást alkottak: a dél-keleti csoport Belgrád és Újvidék irányából a XXII. hadtestparancsnokság vezetése alatt álló 202. páncélosadosztály, 42. vadászadosztály, 8. SS lovashadosztály, 201. önálló gránátos dandár, 92. gránátosezred, 4. „Brandenburg” riadóezred és 5. SS rendőrezred egységeiből állt. Ugyanakkor, a dél-nyugati csoportosulást a LXIX. hadtestparancsnokság alá tartozó 1. hegyivadászadosztály, 18. SS páncélgránátosadosztály és a 367. gyalogshadosztály alkotta. Észak-nyugatról, Bécs irányából az LVIII. hadtestparancsnoksághoz tartozó 16. SS páncélgránátosadosztály (az olasz fronton, Nettunónál harcoló részei nélkül) és a „Wiking” SS páncélosadosztály lépte át a határt. Végül, Szlovákiából, Kassát érintve, az észak-keleti csoport, kötelékében a LXXVIII. hadtestparancsnokság alárendeltségében levő „Grossdeutschland” gépesített ezred és a 103. „Feldhernhalle” gránátosezred, illetve kisebb kiegészítő alakulatai törtek be az országba.¹²

A bevonuló német csapatok sehoh sem ütköztek ellenállásba. Csak Újvidéken próbálta meg a magyar helyőrség feltartóztatni a Wehrmacht egységeit, sikertelenül.¹³ Talán nagyobb lehetősége lett volna erre az észak-erdélyi hegyvidéket ellenőrző, ottani magyar alakulatoknak, ha az ellenállásra készülő kolozsvári IX. honvéd hadtestparancsnokság nem kapja meg az utolsó pillanatban Horthy fegyveres harcot megtiltó parancsát. Így viszont a dálnoki Veress Lajos altábornagy irányításával kibontakozó védelmi küzdelem már csírájában meghiúsult. Az erdélyi csapatok csak a március 20-án lezajló mozgósításig jutottak el.¹⁴ A németek még aznap birtokba vették Budapestet és négy nap múlva az előre kijelölt pontokon akadálytalanul elérték a Tiszát. Ezzel az ország kulcsfontosságú területeit ellenőrzésük alá vonták.¹⁵

A német megszállás Észak-Erdélyre és benne Kolozsvárra csak az ezt követő napokban terjedt ki. Az átmeneti bizonytalan helyzetben, amíg a német hatalom meg nem szilárdult a térségben, féltő volt, hogy egy esetleges magyar–román magánháború tör ki az észak-erdélyi területek birtoklásáért. Ezért, bár Horthyval Klessheimban úgy egyeztek meg, hogy a szovjet front közelsége miatt hadművelési területnek nyilvánítandó Kelet-Magyarországot (vagyis a Tiszától keletre eső részeket, Észak-Erdélyt és Kárpátalját) nem szállják meg, a román intenciókat megelőzendő, Hitler elhatározta, hogy német csapatokat irányít Észak-Erdélybe.¹⁶

A szolnoki hídfőnél állomásozó 16. SS páncélgránátosadosztály 24-én utasítást kapott, hogy vonja ellenőrzése alá a későbbi hadművelési területet. Másnap, március 25-én a Kuno-Hans von Both altábornagy által vezetett hadosztály megkezdte négy napos menetét a Székelyföldre. Március 27-én Kolozsvár vasútállomásán is kirakódtak a hadosztály katonai vonatszerelvényei.¹⁷

5. A megszállók fogadtatása

Az erdélyiek – akárcsak az ország más vidékein élők – a német megszállást eleinte felháborodással vegyes félelemmel fogadták. A hivatalos sajtó azon igyekezete, hogy az eseményt úgy mutassa be, mint a háború szükséges velejáróját, amely a magyar kormány akaratával is megegyezik, sikertelen maradt. A kolozsvári „Ellenzék” napilap 1944. március 23-i számában a következőket közölte: „Abból a célból, hogy Magyarország a háromhatalmi egyezményben szövetkezett európai nemzeteknek a közös ellenség ellen közösen viselt háborújában, különösen pedig a bolsevizmus hatásos leküzdésében minden erő moz-

gósításával és átfogó biztosítékok megteremtésével támogatást kapjon, kölcsönös meg-egyezés alapján német csapatok érkeztek Magyarországra.”¹⁸ Az „Ellenzék”, és általában a hivatalos sajtó igyekezett elhallgatni a német és a magyar politikai- és katonai vezetés közötti nézeteltéréseket, és nem bírálta a német megszállás tényét.

Hasonlóképpen a helyi román sajtó is, a „Tribuna Ardealului” napilap úgy nyilatkozott a német bevonulásról, hogy az közös német–magyar kormányközi megállapodás következménye. Az akkoriban megjelenő egyetlen román lap csak az események pontos közlésére szorítkozott, és Magyarország megszállásával kapcsolatban mindössze a DNB német hírügynökség jelentése formájában kiadott hivatalos német indoklást közölte: „A bolsevizmus elleni harc és az európai tengelyhatalmi szövetséges országok közös érdeke értelmében (sic!) Magyarországot német csapatok szállták meg.”¹⁹

Tényként állapítható meg, hogy az erdélyi magyar és román sajtó a német megszállásról csak négy-öt nappal annak megkezdése után adott hírt, egybekapcsolva azt a Sztójay-kormány kinevezésével és annak a lakosságot buzdító nyilatkozatával. Ennek nagy szerepe volt abban, hogy az emberek többsége – bár a megszállást mélységesen elítélte – ellenérzéseit nem vetítette ki a bevonuló német katonákra. A menetelő csapatokkal szemben nem viseltetett ellenségesen, sőt idővel egyre inkább csodálkozással vegyes kíváncsisággal szemlélte azokat.

Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a megszállók néhány apróbb incidenstől eltekintve, mindenütt a körülményekhez képest korrekt módon, a tiszték többsége úriember módjára viselkedett. A német hadvezetés számára ugyanis elsődrendű fontossággal bírt a térség pacifikálása és biztos ellenőrzés alatt tartása. Ezt pedig csakis lecsillapított kedélyekkel, nyugodt közhangulat megteremtésével lehetett elérni.

1. kép. Szakács János kolozsvári lakos egy német BMW R75-ös katonai motorkerékpáron 1944 nyarán
Photo 1. János Szakács civilian from Cluj (Kolozsvár) on a German BMW R75 army motorcycle in summer 1944



Forrás: Szakács János fényképgyűjteménye

A német hadsereg tagjainak visszafogott, már-már barátságos viselkedését számos visszaemlékezés is alátámasztja. Bitay László, akkor 16 éves kolozsvári gimnazista diák, így idézi fel a bevonuláskor uralkodó hangulatot: „1944. március 19-én a németek bevonultak Magyarországra. Ez egy vasárnap történt. Emlékszem, apámat, aki MÁV-intéző volt, arra az éjszakára berendelték a hivatalába éjjeli szolgálatra. Fogalmunk sem volt, hogy mi lesz. De valami történni fog, azt tudtuk. Amikor azután hazajött a szolgálattól, ő mondta, hogy a németek bevonultak Budapestre. Kolozsvárra, azután csak úgy beszivárogtak. Fegyelmelzeten viselkedtek. Nem hallottam senkitől, hogy atrocitásokat követtek volna el.”²⁰

Ugyanezen a véleményen voltak azok a kolozsváriak is, akik közvetlen kapcsolatba kerültek a németekkel. Kiss Gyula géplakatosinas: „a Csákány (ma: Minerilor) utca 48-as szám alatt laktam. Márciusban, a Wehrmacht bevonulásakor, a németek javítóműhelyt építettek fel a mi utcánkban. Így gyakran láttam német katonákat a környékünkön. Nem sokkal a bevonulás után egy mobil gépkocsijavító műhelyt is felállítottak a szamosfalvi kaszárnyában. Ott, a német szerelők mellett magyar civilek is dolgoztak, olyan kolozsváriak, akik értettek az autószereléshez. Emlékszem a német katonákra. Legtöbbjük még igen fiatal volt. Barátságosak voltak velünk; nem tudok a civil lakossággal szemben elkövetett atrocitásokról.”²¹

2. kép. Szakács János és édesanyja egy német katona társaságában Kolozsváron, 1944 nyarán

Photo 2. János Szakács and his mother with a German soldier in Cluj (Kolozsvár), summer 1944



Forrás: Szakács János fényképgyűjteménye

„Bekövetkezett március 19-e – emlékezik Kiss András kolozsvári főlevéltáros az akkori eseményekre – elég hamar elterjedt a hír, hogy a németek megszállták Magyarországot. Volt egy átmeneti periódus, amikor még egyelőre nem jöttek. [...] A kolozsvári bevonulás teljesen simán ment. [...] Én nem vettem észre, hogy hogyan jöttek be a németek Kolozsvárra. Egyszerűen csak itt voltak. Nem voltak feltűnősködők, nem volt semmi katonai fel-

vonulás. A németek nagyon jól meg voltak szervezve. [...] Néha előfordult, hogy egy kicsit felöntöttek a garatra, de skandallumot nem csináltak. [...] Teljesítették a parancsot, jöttek. Nem volt mit csinálni. Ami számomra feltűnést keltett az volt, hogy időnként megjelent, még a Főtéren is a Feldgendarmerie, vagyis a tábori csendőrség. Könnyen fel lehetett ismerni őket, mert láncon függő, nagy fém plaketteket viseltek a nyakukban. Időnként járőröztek a városban, de nem ellenünk léptek fel, hanem szigorúan csak a német megszállókat ellenőrizték, nehogy valami atrocitás, kilengés történjen. Erre nagyon ügyeltek, legálábbis az én benyomásom szerint.”²²

3. kép. Szakács János édesanyja Wehrmacht katonák társaságában Kolozsváron, 1944 nyarán

Photo 3. János Szakács's mother with Wehrmacht soldiers in Cluj (Kolozsvár), summer 1944



Forrás: Szakács János fényképgyűjteménye

Nem csoda hát ha maguk a németek is jobbra békés menetelésként fogták fel a hadműveletet. „Dies war eigentlich unser letzter Blumenkrieg” (voltaképpen ez volt a mi utolsó virágésővel fogadott bevonulásunk – M. J. K.) emlékezett vissza három évtized távlatából némi nosztalgiával egy német katona.²³

Az észak-erdélyi lakosság tehát tudomásul vette a német megszállást és sehol sem kísérelte meg az ellenállást. Ennek mindkét nagyobb népcsoport esetében megvoltak a sajátos okai. A magyarság hálás volt a német politikai vezetésnek Trianon revíziójáért, és a határos propaganda folytán a nácizmust is inkább hajlandó volt elfogadni, mint a bolsevizmust, amivel szemben a magyar társadalom legszélesebb rétegeiben nagyfokú félelem élt.²⁴ Az észak-erdélyi románok ezzel szemben azért fogadták el a Wehrmacht bevonulásának tényét a legcsekélyebb szembeszegülés nélkül, mert a német hatalom berendezkedésétől az 1940-es második bécsi döntés által teremtett helyzetet remélték a jövőben megváltoztathatónak.

Mindenesetre a lakosság legnagyobb része, nemzetiségétől függetlenül, meglepően gyorsan alkalmazkodott a megváltozott viszonyokhoz. A német katonák és a helyi civilek között egyfajta egymás mellett élés alakult ki. Az áruhiánnyal küszködő észak-erdélyiek ru-

haanyagot, írógépet, felszerelési és egyéb tárgyakat kezdtek vásárolni a jól felszerelt megszálló katonaságtól. Olyan általánossá vált ez a jelenség, hogy azt az észak-erdélyi hadműveleti terület magyar kormánybiztosának rendelettel kellett megtiltania.²⁵

6. A megszállás következményei

Az országot ellenőrzésük alá vonó németek alig pár nap alatt átszervezték Magyarország politikai és gazdasági rendszerét, olyan új állami struktúrát hozva létre, amely érdeküket maximálisan ki tudta szolgálni. Edmund Veesenmayer nagykövetet „birodalmi főmegbízottá” nevezték ki, Hans von Greiffenberg altábornagy, a magyarországi német katonai attasé, pedig „a német véderő magyarországi megbízott parancsnoka” lett, és hatáskörébe rendelték az akcióban résztvevő összes alakulatot.²⁶

A megszállás a Kállay-kormányt lemondásra kényszerítette. Az új miniszterelnök a németbarát Sztójay Döme lett, akinek az államvezetésben nem volt semmilyen politikai tapasztalata.²⁷ Szélsőjobboldali kormányát, melyben csupán a nyilasok nem kaptak helyet, s amelynek uralma mindössze öt hónapig tartott, német bábkormányának lehetett tekinteni.²⁸ Nem is a miniszterelnök környezetében, hanem a Jaross Andor vezette belügyminisztériumban keletkezett az a hatalmi központ, amely a német igényeket túlteljesítette. Jaross, a korábbi felvidéki tárca nélküli miniszter szerint „megkezdődött a magyarországi marxizmusnak és kapcsolt részeinek teljes és tökéletes felszámolása.” Véleményét államtitkárai, Endre László és Bakó László is osztotta.²⁹ Az ő vezetésükkel tisztogatások sorozata indult meg az egész országban. A leváltások és bebörtönzések kiterjedtek az államapparátusra és a hadsereg tisztikára is. Német kérésre a Magyar Királyi Honvédség új vezérkari főnöke Vörös János vezérezredes lett, aki erőteljesen befolyásolta Csatay honvédelmi miniszter döntéseit. Vörös vezérezredes sürgetésével küldték ki a keleti frontra a 180 000-es létszámú 1. magyar hadsereget, aminek következtében a Keleti-Kárpátok előterében harcoló honvédek száma 300 000-re nőtt.³⁰

A politikai és katonai földcsuszamlás részeként, áprilisban Kelet-Magyarországot (benne Észak-Erdély nagy részét és a Székelyföldet is) minisztériumi rendelettel hadműveleti területté nyilvánították. A rendelet hatálya alá az alábbi területek kerültek: Ung, Bereg, Ugocsa, Máramaros vármegye, Ungvár város, Beszterce–Naszód, Szolnok–Doboka, Kolozs, Maros–Torda, Csík, Háromszék és Udvarhely vármegye, valamint Kolozsvár és Marosvásárhely városok. A kárpátaljai hadműveleti terület kormánybiztosa Tomcsányi Vilmos Pál (kárpátaljai kormányzói biztos) lett, míg erdélyi hadműveleti kormánybiztossá ricsói Uhlarik Béla miniszteri osztályfőnököt nevezték ki.³¹ Utóbbinak első és legfontosabb feladata az volt, hogy a Kállay-kormány szolgálatában álló korábbi erdélyi főispánokat és más közigazgatási vezetőket funkciójukból eltávolítsa.³² Sokan azonban nem várták ezt meg és inkább önként mondtak le hivatalukról.

A változások természetesen Kolozs vármegyét és Kolozsvárt sem kerülték el. A vármegye főispánja, dr. Inczedy-Joksmán Ödön megmaradt ugyan hivatalában, de saját kérelmére a belügyminiszter Kolozsvár szabad királyi város főispáni tisztségéből felmentette. Helyébe, április 26-án, dr. Vargha Lajos városi tisztii alügyészt nevezték ki.³³ Kolozs vármegye új alispánja 1944 júniusától, a Budapestről érkezett dr. Ajtay Gábor nyugalmazott belügyminiszteri osztálytanácsos lett.³⁴ Keledy Tibort, a köztisztviselőben álló kolozsvári polgármestert belügyminiszteri rendelettel Budapest főpolgármesterévé nevezték ki. Eddigi tisztségét április 20-án dr. Vásárhelyi László polgármester-helyettes vette át,³⁵ aki azonban elődjével ellentétben nem bírta a város lakosságának egyöntetű rokonszenvét. Az új alpolgármester, dr. Külley János, kiváló közigazgatási szakember, 1944. június 21-től lépett hivatalba.³⁶

A város karhatalmi vezetősége ugyancsak felcserélődött: Hollósy-Kuthy Lajos rendőr-főkapitány 1944 májusától budapesti rendőr-főkapitány-helyettes lett,³⁷ s júliustól a kolozsvári rendfenntartó erők irányítását az addigi fővárosi rendőr-főkapitány-helyettes, dr. Papp Géza vette át.³⁸

A megszállás markáns változásokat hozott Észak-Erdély helyi politikai életében is. Az anyaországi szélsőjobboldali pártok nyomban kihasználták a német bevonulás után keletkezett átmeneti politikai vákuumot. A Magyar Megújulás Pártja és a Nyilaskeresztes Párt célul tűzte ki, hogy a helyi szervezeteket teljesen befolyása alá vonja, megtörve ezáltal a konzervatív, mérsékelt jobboldali helyi politikai alakulat, az Erdélyi Párt dominanciáját. A Kolozsvár-központú EP tömegbázisa meggyengült ugyan, de erdélyi pozícióit a párt 1944 őszéig jórészt sikeresen megtartotta.³⁹

Ezzel szemben a német befolyás – Magyarország más régióihoz hasonlóan – abszolúttá vált. A Wehrmacht csapataival egy időben berendezkedő Gestapo a baloldali, főként kommunista nézeteiről ismert erdélyieket számba vette, és figyeltetni kezdte, majd április folyamán a magyar kormánysszervek hathatós támogatásával internáltatta őket. A főként Jaross Andor belügyminiszter és államtitkárai által szorgalmazott nacionalista hullám nyomán, az internálások vihara az ország egész területén végigsöpört.

Kolozsváron az internálás 1944. április 15-én, tömeges letartóztatásokkal érte el tetőfokát. Az erőszakos eljárásokat egyre gyakrabban, a letartóztatottak kommunista múltja mellett, a partizánmozgalom támogatásával indokolták. Az őrizetbe vettek közül néhányat ugyan szabadon bocsátottak, de rendőri felügyelet mellett lakóhelyüket nem hagyhatták el. Többségük a nagykanizsai internálótáborba került, vagy átadták a németeknek, akik koncentrációs- és munkatáborokba hurcolták őket.⁴⁰

Mindemellett a megszállás természetesen katonailag is kiszolgáltatta az országot a németeknek. Követelésükre, még március folyamán a honvédség legütőképesebbnek számító magasabb egységét, az 1. magyar hadsereget a keleti frontra irányították. Ez, az ország esetleges román támadás elleni védelmére, stratégiai erőtartálékként visszatartott katonai elitalakulat hamarosan felmorzsolódott a fronton. Hiánya csak még jobban növelte az ország kiszolgáltatottságát. Ráadásul harctéri bevetése kiváltotta a Szövetségesek katonai ellenakcióját, az angol–amerikai egyesült hadászati légierő 1944 áprilisától kezdődő bombázóoffenzíváját. Budapest és Magyarország más nagyvárosai mellett Észak-Erdély jelentősebb települései is komoly károkat szenvedtek. A Kolozsvárt ért június 2-i súlyos légitámadás 459 halálos áldozatot és több mint 1000 sebesültet követelt, valamint mintegy 2500 családot tett hajléktalanná.⁴¹ A könyörtelenül lesújtó háború hamarosan frontvárossá változtatta az addigi viszonylag nyugodt, békés életet élő Kolozsvárt. A Sétatér lombba boruló fái alatt német páncélosok és katonai teherautók kerestek menedéket, az északi részekén kiemelkedő Kerekdombon és a fontos stratégiai pontnak számító Fellegváron német légvédelmi lövegek települtek.

7. A zsidók deportálása

Mindez azonban eltörpül a német megszállás legsúlyosabb következménye, a jórészt asszimilálódott, magyar érzelmű zsidóság kiirtása mellett. Az ismert baloldali személyiségek letartóztatásával párhuzamosan, Magyarország és benne Észak-Erdély egész területén megkezdődött a zsidó lakosság összeírása. Ezt követően Adolf Eichmann SD Obersturmbannführer utasítására a Sztójay-kormány végrehajtotta a zsidók gettózását és legnagyobb részük deportálását. 1944. május 15-től, a keleti országrészekén kezdve, sorra elhurcolták a magyarországi zsidókat, elsősorban Auschwitzba, de Dachau és Mauthausen haláltáborába is, ahol túlnyomó többségük elpusztult.⁴² Előbb Kárpátaljáról szállították el a teljes zsidó lakossá-

got – mintegy 200 000 személyről volt szó –, majd Észak-Erdélyben is elkezdődött a deportálás, amelyet német felügyelettel és ellenőrzéssel a magyar közigazgatás hajtott végre.⁴³

Észak-Erdély 2 640 000 lakosából közel 165 000,⁴⁴ Kolozsvár 110 956 lakosa közül pedig 16 763 volt zsidó.⁴⁵ A város legnagyobb kisebbségét alkotó zsidóság jelentős lélekszámát mutatja, hogy négy zsinagógája működött Kolozsváron: a Horthy Miklós (ma: Horea) úti, a Mikes Kelemen (ma: Croitorilor) utcai, a Pap (ma: Paris) utcai és egy a Malom (ma: George Barițiu) utca Szamos-parti részén. Emellett a nagobbbrészt ortodox rítusú észak-erdélyi zsidóság nagyszámban élt még Désen, Máramaroszigeten, Marosvásárhelyen, Nagyváradon és Szatmárnémetiben.⁴⁶

Nem csoda, hogy a Magyarországot uralmuk alá hajtó németek, amint lehetővé vált, éppen ebben a régióban kezdték meg a magyar zsidók deportálását. 1944. április 26-án Szatmárnémetiben, majd két nappal később Marosvásárhelyen beszéltek meg az illetékes német és magyar hatóságok az észak-erdélyi zsidó lakosság gettóba zárásának és deportálásának részleteit. Az Endre László belügyi államtitkár elnökletével tartott tanácskozáson a főispánok és helyetteseik, a városok polgármesterei és alpolgármesterei, a csendőrség és rendőrség képviselői vettek részt. Május 2-án a polgármesterek rendkívüli határozatot hoztak, amelynek értelmében a közigazgatásuk alá tartozó zsidó lakosságnak kijárási tilalmat rendeltek el (egyetlen kora reggeli óra kivételével, amikor bevásárlásaikat intézhették). Ugyanakkor kötelezték őket vagyontárgyaik beszolgáltatására.⁴⁷ A zsidó vagyonok bejelentésére nyomtatványokat adtak ki, amelyeket a Magyar Királyi Pénzügyigazgatósághoz kellett kitölteni beadniuk.⁴⁸

Kolozsváron a Gestapo még márciusban őrizetbe vette a helyi zsidóság főbb vezetőit és szellemi elitjét. Az elfogottak között írók: Karácsony Benő, Salamon László és dr. Kádár Imre, újságírók: dr. Lakatos Imre, gyártulajdonosok: Diamant Izsó, orvosok: dr. Hamburg József és politikusok: Bruder Ferenc (a Szociáldemokrata Párt kolozsvári szervezetének vezetője) egyaránt voltak.⁴⁹ A németek nem kivételeztek: a Forgács Sándor, majd Fekete Mihály által vezetett kolozsvári zsidó színjátszó társulat mind a 18 tagját letartóztatták. Hiábavaló volt báró Kemény János közbenjárása, aki a Magyar Színház igazgatójaként három éven át támogatta a társulat működését, tagjainak osztozniuk kellett népük tragikus sorsában. A Concordia-társulat színészi gárdájából mindössze négyen éltek túl a háborút: Fekete Mihály, Kovács György, Sugár Jenő és Felszeghy Mária.⁵⁰

A letartóztatásokat hamarosan a gettóba gyűjtés követte egész Észak-Erdélyben. Ez központi utasításra 1944. május 3-án kezdődött el és alig tíz napig tartott. Paksy-Kiss Tibor csendőrezredes irányításával a zsidók gettózását, majd deportálását a helyi csendőrség és rendőrség végezte. Az akció végrehajtásának országos biztosa Ferenczy László alezredes volt. 1380 észak-erdélyi helység zsidó származású lakosságát 12 gettóba gyűjtötték össze. A kisebb településeken a zsidókat a zsinagógába zárták, másutt – például Nagyváradon és Szatmárnémetiben – a zsidólakta negyedekben hoztak létre gettót. Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Szilágysomlyón, Szászrégenben és Besztercén a helyi téglagyárban gyűjtötték össze őket.

Kolozsváron a 16 000-et meghaladó zsidóságot az Írisz-telepi téglagyár területén kialakított mintegy 19 600 m²-es fedett résszel rendelkező gettóba gyűjtötték.⁵¹ A gettóba toloncolást valamilyen módon elkerülő kolozsvári zsidók számaránya kevesebb volt az 1,3%-nál.⁵² Vita Sándor erdélyi-párti képviselő közbenjárására mintegy 70–80 zsidó családot, összesen 208 személyt sikerült mentesítési kérvényekkel a gettózástól és deportálástól megmenteni.⁵³ Ez azonban elenyésző volt a gettózottak számához képest, akik a mintegy 2500 vármegyei zsidóval együtt 18 000-et tettek ki.⁵⁴

Az Írisz-telepi tábor parancsnoka dr. Urbán László Ferenc, a város rendőrfőnöke volt. Eleinte helyi magyar rendőrök őrizték a tábort, de mert nem találták őket elég megbízható-

nak, helyükbe hamarosan anyaországi csendőröket állítottak. A gettóban működő zsidó tanács, a „Judenrat” elnöke, és a közösség vezetője dr. Fischer József volt. A tábori rendőrség parancsnokának dr. Balázs Endrét, helyettesévé Weiss Sándort nevezték ki. A gettó közigazgatási vezetőjének tisztjét pedig Krémer Bernát töltötte be.⁵⁵

Az embertelen intézkedések viszonylag zavartalanul mentek végbe; a zsidók nem álltak ellen. Többségük megadóan tűrte a szenvedéseket. Néhányan megpróbáltak a Romániánál maradt és így a németek által meg nem szállt Dél-Erdélybe átszökni. Legtöbbjüket azonban a határővezetben elfogták. Akik mégis elvergődtek valahogy Tordáig, és az ottani szigorú ellenőrzéseken is átjutottak, megmenekültek. De ezek száma elenyészően csekély volt.⁵⁶

A kolozsvári keresztény lakosság nagy többsége passzív magatartást tanúsított a zsidók gettóba gyűjtésekor. Még a zsidósággal rokonszenvezők is csak elvétve merték kimutatni felháborodásukat. Soó Tamás egykori szemtanú erre így emlékezik: „A deportálás egy részét a Főtéren néztem végig a New York szálloda előtt, az Egyetem (ma: Universităţii – M. J. K.) utca sarkán. Akkor hordták le az embereket a Hitelbank épületéből, családonként. Tehetetlenül néztük még egy másik férfival, aki káromkodva szidta az egész rendszert. Nem tudom, hogy ki volt, mert nem ismertem. Én nem szóltam, mert nem tudtam, hogy nem-e provokátor!? Mert azt már megtanultam, hogy vigyázni kell... Láttam azt, amint egy idős asszony nem tudott fellépni a teherautóra. Megfogta a csendőr, és úgy fellökte, hogy hasra esett a kocsiban. Abszolút embertelenül, és durván bántak velük. Nyitott platójú teherautóra rakták fel őket a kis batyujukkal, amit magukkal vihettek. Német katonák járőröztek, de nem avatkoztak közbe. Kis tábla lógott a nyakukban, tábori csendőrök voltak. A magyar csendőrök szedték össze a zsidókat. [...] Megtelt az autó, s azután elment velük. De nagyon zsúfoltan. Ezt közvetlenül, így láttam.”⁵⁷

Többeket barátaik, ismerőseik próbáltak magánlakásaikon elrejteni, többnyire sikertelenül. Szervezett módon és így nagyobb sikerrel a Haynal-, Miskolczy- és Klimkó klinikán bűjtattak álnéven zsidó betegeket.⁵⁸

Mindezek azonban csak árnyalni tudták a zsidóság sorsát. Az üldözöttek többségét a megszállt országban uralkodó rendszerrel szemben tehetetlen lakosság nem tudta, a legtöbb esetben nem is merte megmenteni.

„Az én legjobb barátom, Lebovics Hári zsidó volt” – idézi fel László Ferenc későbbi sportújságíró. „Egyidősök voltunk. Osztálytársak és szomszédok is, mert ők a Rákóczi (ma: General Eremia Grigorescu – M. J. K.) út és a Töhötöm (ma: Traian Grozăvescu – M. J. K.) utca sarkán laktak. Fűszerkereskedésük volt, amíg el nem vették tőlük. Sokszor segítettek az embereken, hitelben lehetett náluk vásárolni. Őket is elvitték. Sosem láttuk többé egymást. Auschwitzból már nem jött vissza sem ő, sem az édesanyja.

Sosem felejttem el, ahogy egyszer a Malom (ma: George Bariţiu – M. J. K.) utcában sétálva, szemtanúja voltam egy zsidó család elhurcolásának. Öreg bácsit meg kislányt tuszkoltak fel éppen egy nyitott platójú teherautóra, ahol már több ember is volt. Egyesek fapadokon ültek, mások csak álltak. Őket is abból a házból szedték össze, mert ott csak zsidók laktak. Az öregúr mellén a zsidó csillag mellett I. világháborús honvéd érdemérmeket vettem észre. Ott volt a Károly csapatkereszt, a kis ezüst- és a bronz vitézségi érem és a Signum Laudis is. A kislány pedig babát tartott a kezében. Még akkor is kicsi kezeiben szorongatta, amikor elindult velük a teherkocsi. Az édesanyja ült mellette. Nagyon szomorú látvány volt. Rettenetesen sajnáltam őket.

A legtöbb zsidót este vitték el, hogy ne legyen sok szemtanú. Meg is volt mondva, úgy emlékszem, hogy melyik utcába, mikor jönnek értük, hogy biztosan otthon legyenek. Magyar csendőrök [...] gyűjtötték össze őket.”⁵⁹

Főként a szellemi elit, politikai- és egyházi vezetők tiltakoztak a zsidóság elhurcolása

ellen. Márton Áron gyulafehérvári római katolikus püspök május 18-án a kolozsvári Szent Mihály plébániatemplomban buzdította híveit arra, hogy emeljék fel szavukat az emberi jogok korlátozása ellen.⁶⁰ Mindez azonban hasztalan volt: a zsidók elhurcolását nem lehetett megakadályozni. A kolozsvári gettót három heti működés után Auschwitzba irányított transzportokkal számolták fel. 1944. május 25, 27, 29, 31, illetve június 5 és 7-én hat szerelvénnyel minden elfogott zsidót deportáltak.⁶¹

Az észak-erdélyi zsidó lakosság túlnyomó többségét, összesen 131 639 tagját érintő deportálások voltaképpen felszámolták a régió izraelita közösségét.⁶² A katasztrófa mértékét jól érzékelteti Kolozsvár esete, ahol a háború után visszatért zsidók száma még 1945 júliusában sem érte el az ezret.⁶³

8. Zárszó

A német megszállással kezdetét vette Erdély szellemi fővárosának 1944-es kálváriája. Az a hét hónapon át tartó folyamat, amelynek során egy, a frontvonalaktól addig távol eső város viszonylag nyugodt, szinte békebeli hétköznapjait egyszerre felváltotta a háború pusztítása: idegen csapatok menetelése az utcákon, állandó letartóztatások, tömeges deportálás, majd a bombázás rettenete. A várva várt felszabadulás helyett pedig, mindezek betetőzéseként az októberi szovjet–román bevonulás atrocitásoktól, gyilkosságoktól és magyar civilek elhurcolásától kísért vészterhes napjai következtek. Kolozsvár lakossága mindezt olyan traumaként élte meg, amelyet mindmáig nem tudott feldolgozni. A megrázó események sora megtizedelte nem csak a város, hanem egész Erdély magyar lakosságát. Különösen súlyos veszteség volt, hogy a magyar értelmiség nagy számban esett ekkor áldozatul, ami Erdély magyarságát a későbbi évtizedekben a kommunizmussal szemben védtelenebbé és kiszolgáltatottabbá tette. Immár hét évtized távlatából vitathatatlan tényként állapítható meg, hogy a német megszállás és annak tragikus következményei az 1944-es évet az erdélyi magyarság történetének valódi vízválasztójává tették.

JEGYZETEK

1. Katona Lajos (1944): Kolozsvár területe és népessége. Kolozsvári Szemle. 1944/3. szám. 3. évf. 294. old.
2. Ibidem. 293. old.
3. Gaal György (2001): Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban. Kolozsvár. 43. old.
4. Ravasz István (2002): Erdély ismét hadszíntér 1944. Petit Real Könyvkiadó. Budapest. 13. old.
5. Vargyai Gyula (2001): Magyarország a második világháborúban. Korona Kiadó. Budapest. 283–289. old.
6. Szabó Péter–Számvéber Norbert (2009): A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945. Püldo Kiadó. h. n. [Budapest]. 53. old.
7. Romsics Ignác (2003): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest. 262. old.
8. Vargyai Gy. (2001): i. m. 309. old.
9. Ibidem. 306, 311. old.
10. Tóth Sándor (1994): A megszállás előkészítése és végrehajtása. In: Vargyai Gyula–Almási János (szerk.): Magyarország 1944. Német megszállás. Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine –1944 Emlékbizottság. Budapest. 44. old.
11. Csatári Dániel (1968): Forgószeiben (Magyar–román viszony 1940–1945). Akadémiai Kiadó. Budapest. 350–351. old.
12. Ránki György (1984): Unternehmen Margarethe: Die deutsche Besetzung Ungarns. Budapest. 131. old.

13. Gosztonyi Péter (1989): Légiveszély, Budapest! Szemelvények Magyarország második világháborús történetéből 1939–1945. Budapest. 106. old.
14. Idem (1986): A magyar honvédség a második világháborúban. A Katolikus Szemle Kiadása. Róma. 135. old.
15. Ibidem. 209. old.
16. Örvendi Ignác (1993): Magyarország német megszállása. Budapest. 181. old.
17. Percy Ernst Schramm (1965): Kriegstagebuch des Oberkommando des Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab)1940–1945. 4. köt. Bernard&Graefe Verlag für Wehrwesen. Frankfurt am Main. 625–629. old.
18. Ellenzék. 1944. március 23. 67. sz. LXV. évf. 1. old.
19. Pe marginea evenimentelor din Ungaria [A magyarországi események margójára]. Tribuna Ardealului. 1944. március 25. 1004. sz. V. évf. 8. old.
20. A szerző által készített interjú Bitay László (sz. 1928. április 17.) nyugalmazott egyetemi tanárral. Kolozsvár, 2006. január 13. A szerző tulajdonában.
21. A szerző által készített interjú Kiss Gyula (sz. 1925. május 20.) nyugalmazott géplakatos messterrel. Kolozsvár, 2004. augusztus 12. A szerző tulajdonában.
22. A szerző által készített interjú Kiss András (sz. 1922. október 5.) nyugalmazott főlevéltárossal. Kolozsvár, 2007. szeptember 18. A szerző tulajdonában.
23. Interjú K. T. egykori német altiszttel, Stuttgart 1980. In: Gosztonyi P.(1986): i. m. 138. old.
24. Romsics I. (2003): i. m. 263. old.
25. A rendelet pontos szövegét lásd: Tilos a német haderő tagjaitól bármit is vásárolni. Keleti Újság. 1944. május 26. 118. sz. XXVII. évf. 8. old.
26. Gosztonyi P. (1986): i. m. 209. old.
27. Ormos Mária (1998): Magyarország a két világháború korában (1914–1945). Csokonai Kiadó. Debrecen. 257. old.
28. Romsics I. (2003): i. m. 262. old.
29. Vargyai Gy. (2001): i. m. 325. old.
30. Ormos M. (1998): i. m. 258. old.
31. Keletmagyarországot és a Székelyföldet hadművelleti területnek nyilvánították. Keleti Újság. 1944. április 15. 84. sz. XXVII. évf. 2. old.
32. Csatári D. (1968): i. m. 353. old.
33. Inczedy-Joksman Ödön dr. megmarad Kolozs vármegye főispánjának. Keleti Újság. 1944. április 27. 94. sz. XXVII. évf. 3. old.
34. Ajtay Gábor Kolozs vármegye új alispánja. Ellenzék. 1944. június 27. 143. sz. LXV. évf. 4. old.
35. Dr. Vásárhelyi Lászlót nevezte ki a belügyminiszter Kolozsvár polgármesterévé. Magyar Újság. 1944. április 21. 89. sz. XII. évf. 2. old.
36. Letette az esküt Kolozsvár új helyettes polgármestere. Ellenzék. 1944. június 21. 138. sz. LXV. évf. 8. old.
37. Új vezető kerül a kolozsvári rendőrfőkapitányság élére. Ellenzék 1944. május 8. 103. sz. LXV. évf. 3. old.
38. Kolozsvárra érkezett dr. Papp Géza rendőrfőkapitányhelyettes. Keleti Magyar Újság. 1944. július 21. 163. sz. XXVII. évf. 8. old.
39. Lásd erről bővebben: Murádin János Kristóf (2013): Összmagyar gondolat regionális köntösben. Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között. In: Szidiropulosz Archimédesz (főszerk.): Trianoni Szemle. A Trianon Kutatóintézet folyóirata. Budapest. 79. old.
40. Csatári D. (1968): i. m. 352. old.
41. Az 1944. évi június 2.-i légitámadásról szóló polgármesteri jelentésből. Kolozsvári Szemle. 1944. június 15. 2. sz. III. évf. 153–154. old.
42. Ormos M. (1998): i. m. 259. old.
43. Vargyai Gy. (2001): i.m. 329–330. old.
44. Löwy Dániel (1998): A téglagyártól a tehervonatig. Kolozsvár zsidó lakosságának története. Az Erdélyi Szépművés Céh kiadása. Kolozsvár. 68. old.
45. Randolph L. Braham (szerk.) (2008): Az észak-erdélyi Holokauszt földrajzi enciklopédiája. Park Könyvkiadó–Koinónia. Budapest–Kolozsvár. 150. old.

46. Löwy D. (1998): i. m. 68. old.
47. Ibidem. 93–94. old.
48. Megérkeztek Kolozsvárra a zsidó vagyonok bejelentésére szükséges nyomtatványok. Keleti Újság. 1944. április 26. 93. sz. XXVII. évf. 5. old.
49. Löwy D. (1998): i. m. 98–99. old.
50. Ibidem. 74–75. old.
51. Kolozsváron kényszerlakhelyet jelöltek ki a zsidók számára. Ellenzék. 1944. május 3. 99. sz. LXV. évf. 6. old.
52. Löwy D. (1998): i. m. 112. old.
53. Kónya-Hamar Sándor (2013): Vita Sándor. In: Művelődés. 2013. március. 3. sz. LXVI. évf. 19. old.
54. Kolozs vármegyéből Kolozsvárra telepítik a zsidó lakosságot. Keleti Újság. 1944. május 5. 101. sz. XXVII. évf. 6. old.
55. Löwy D. (1998): i. m. 114–115. old.
56. Később egyes román értelmiségiek több ezerre tették a Dél-Erdélybe menekülő zsidók számát, jócskán túlbecsülve a valós adatokat. Egyebek mellett lásd erről: Raoul Șorban (1995): Incapacitatea de a accepta istoria (Képtelenség a történelem elfogadására). In: Timpul. 1995. június 27, július 3 és 10. 25, 26, 27. sz. Kiterjedt tudományos kutatások jelenleg 1200–1500 főben állapítják meg a feleki határon sikeresen Romániába menekült és így a deportálást elkerülő zsidók számát. Lásd bővebben: R. L. Braham (2008): i. m. 158. old.
57. A szerző által készített interjú Soó Tamás (sz. 1919. február 15.) nyugalmazott közigazdással. Kolozsvár, 2006. december 14. A szerző tulajdonában.
58. Lásd erről: Löwy D. (1998): i. m., 10–11. old.; R. L. Braham (2008): i. m. 159. old.
59. A szerző által készített interjú László Ferenc (sz. 1930. március 10.) nyugalmazott sportújság-íróval. Kolozsvár, 2003. február 11. A szerző tulajdonában.
60. Löwy D. (1998): i. m. 258–259. old.
61. Ibidem. 197. old.
62. R. L. Braham (2008): i. m. 33. old.
63. Löwy D. (1998): i. m. 209. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Szakkönyvek

- Braham, Randolph L. (szerk.) (2008): Az észak-erdélyi Holokauszt földrajzi enciklopédiája. Park Könyvkiadó–Koinónia. Budapest–Kolozsvár.
- Csatári Dániel (1968): Forgószélben (Magyar–román viszony 1940–1945). Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gaal György (2001): Kolozsvár kétezer esztendeje dátumokban. Kolozsvár.
- Gosztonyi Péter (1986): A magyar honvédség a második világháborúban. A Katolikus Szemle Kiadása. Róma.
- Gosztonyi Péter (1989): Légiveszély, Budapest! Szemelvények Magyarország második világháborús történetéből 1939–1945. Budapest.
- Löwy Dániel (1998): A téglagyártól a tehervonatig. Kolozsvár zsidó lakosságának története. Az Erdélyi Szépművés Céh kiadása. Kolozsvár.
- Ormos Mária (1998): Magyarország a két világháború korában (1914–1945). Csokonai Kiadó. Debrecen.
- Örvendi Ignác (1993): Magyarország német megszállása. Budapest.
- Ravasz István (2002): Erdély ismét hadszíntér 1944. Petit Real Könyvkiadó. Budapest.
- Ránki György (1984): Unternehmen Margarethe: Die deutsche Besetzung Ungarns. Budapest.
- Romsics Ignác (2003): Magyarország története a XX. században. Osiris Kiadó. Budapest.
- Schramm, Percy Ernst (1965): Kriegstagebuch des Oberkommando des Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab) 1940–1945. 4. köt. Bernard&Graefe Verlag für Wehrwesen. Frankfurt am Main.
- Szabó Péter–Számvéber Norbert (2009): A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945. Püedlo Kiadó. h. n. [Budapest].
- Vargyai Gyula (2001): Magyarország a második világháborúban. Korona Kiadó. Budapest.

Tanulmányok

- Katona Lajos (1944): Kolozsvár területe és népessége. Kolozsvári Szemle. 1944/3. szám. 3. évf. 293–294. old.
- Kónya-Hamar Sándor (2013): Vita Sándor. In: Művelődés. 2013. március. 3. sz. LXVI. évf. 18–20. old.
- Murádin János Kristóf (2013): Összmagyar gondolat regionális köntösben. Az Erdélyi Párt története 1940 és 1944 között. In: Szidiropulosz Archimédesz (főszerk.): Trianoni Szemle. A Trianon Kutatóintézet folyóirata. Budapest. 71–82. old.
- Tóth Sándor (1994): A megszállás előkészítése és végrehajtása. In: Vargyai Gyula–Almási János (szerk.): Magyarország 1944. Német megszállás. Nemzeti Tankönyvkiadó–Pro Homine–1944 Emlékbizottság. Budapest. 41–53. old.

Sajtóanyagok

- Ellenzék (1944)
- Keleti Magyar Újság (1944)
- Keleti Újság (1944)
- Kolozsvári Szemle (1944)
- Magyar Újság (1944)
- Timpul (1995)
- Tribuna Ardealului (1944)

Interjúk

- Bitay László (sz. 1928. április 17.) nyugalmazott egyetemi tanár. Kolozsvár, 2006. január 13.
- Kiss András (sz. 1922. október 5.) nyugalmazott főlevéltáros. Kolozsvár, 2007. szeptember 18.
- Kiss Gyula (sz. 1925. május 20.) nyugalmazott géplakatos mester. Kolozsvár, 2004. augusztus 12.
- László Ferenc (sz. 1930. március 10.) nyugalmazott sportújságíró. Kolozsvár, 2003. február 11.
- Soó Tamás (sz. 1919. február 15.) nyugalmazott közgazdász. Kolozsvár, 2006. december 14.